

УДК 811.111'373.7'276.6

РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ “СВІДОМІСТЬ” У ПСИХОЛІНГВІСТИЦІ

Ольга Садло

*Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000)*

Розглянуто інтерпретацію поняття “свідомість” у психолінгвістиці. Простежено взаємозв’язок мови та свідомості як однієї з можливих форм об’єктивації свідомості, спосіб організації та вираження думки. На підставі синтезу попередніх здобутків філологічної науки зроблено деякі узагальнення у визначенні цього поняття.

Ключові слова: свідомість, мовна свідомість, об’єктивація свідомості.

Сьогодні поняття “свідомість” є об’єктом міждисциплінарних студій. Ним активно оперують у гуманітарних і природничих науках. Це один з ключових концептів філософії, психології та соціології. Поняття перебуває в полі зору наукових студій психіатрії, нейрофізіології, біології, логіки, теології, антропології, кібернетики. Кожна з цих дисциплін розвиває свій підхід до дослідження феномена “свідомість”. З огляду на те, що це поняття недостатньо висвітлене з лінгвістичної перспективи і належить до таких, які мають неоднозначну інтерпретацію, аналіз його нині є актуальним.

Наша мета – вивчення поняття “свідомість” у психолінгвістичному аспекті.

Дослідження спирається на досягнення вітчизняних і зарубіжних психолінгвістів (Ч. Осгуда, Н. Хомського, Дж. Міллера, Дж. Верча, Дж. Брунера, Л. Виготського, О. Лурія, О. Леонтєва, Е. Тарасова, М. Жинкіна, С. Рубінштейна, Л. Щерби).

До XIX ст. свідомість розглядали як дещо неприступне для прямого вивчення, зазвичай, вона розчинялася в самосвідомості. З уведенням до наукового обігу поняття “свідомість” відбулася переоцінка зв’язків між мовою та інтелектуальними формами людської діяльності. Зокрема, видатний український філолог-славіст О. Потебня, у працях якого простежено корені психолінгвістики, писав про те, що “свідомість – явище, зовсім відмінне від самосвідомості (яка добувається людиною пізно, тоді як свідомість є постійна властивість її душевного життя) – визначають як сукупність актів думки, що справді відбуваються цієї миті” [13, с. 227]. З цього визначення випливає, що все в душі поза свідомістю не є дійсна думка, а тільки прагнення до неї.

На думку Н. Хомського, “... незважаючи на те, що в XIX та XX ст. лінгвістика, філософія та психологія намагалися йти своїми власними шляхами, класична проблема мови та свідомості знову стала актуальною (заявила про себе) і тією ланкою, яка об’єднала зусилля всіх цих різних дисциплін” [25, р. 1]. Зрозуміти, як чином людина засвоює мову, означало, за Н. Хомським, висвітлити один із аспектів будови людської свідомості. Дослідник стверджував, що “слабкість структурного та біхевіористського

підходів до вивчення мови та свідомості полягає в переконанні, що свідомість у своїй структурі є простішою від будь-якого іншого фізичного органа...” [25, р. 1]. Як відомо, найважливішою особливістю біхевіоризму була відмова навіть від самої спроби відповіді на запитання про будову людської свідомості. Стверджувалося, що дослідження людини як розумного індивіда повинне зводитися до вивчення її поведінки в середовищі; результатом повинна була стати узагальнювальна модель цієї поведінки, що не стосується механізмів людського мозку. Оскільки ці механізми неможливо спостерігати, то їхнє вивчення вважали принципово неможливим, воно мало поступитися місцем аналізу тільки тих сторін людської особистості, які були виявлені в ході безпосереднього спостереження. Відтак, Н. Хомський виступив проти дослідження свідомості об’єктивними методами. Адже згідно з цим підходом, усе, що не піддавалося прямому вивченню, вважали таким, що не існувало взагалі. Дослідник уважає, що “фактично, процеси, завдяки яким людська свідомість сьогоднішні досягла своєї складності та певної притаманної їй організації, залишаються для нас таємницею, як, скажімо, фізична чи психічна структура будь-якої іншої складної системи” [25, р. 83]. Він також переконаний, що “класичне питання мови та свідомості не отримало вирішення, чи навіть натяку на це у дослідженнях, які натепер активно ведуться” [25, р. 84].

Дискусія, що почалася після появи основних праць Н. Хомського, засвідчила, наскільки актуальним є дослідження поняття “свідомість”. Значний внесок у розуміння й тлумачення цього поняття зробили представники московської психолінгвістичної школи (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонтьєв, Е. Тарасов, М. Жинкін, С. Рубінштейн). Це питання, зокрема, висвітлене в працях С. Рубінштейна. “Наявність свідомості, – уважає дослідник, – передбачає виокремлення людини з її середовища, появу відношення суб’єкта дії та пізнання до об’єктивного світу. Свідомість завжди передбачає пізнавальне відношення до предмета, який перебуває поза свідомістю” [14, с. 273]; “наявність у людини свідомості означає, що у неї в процесі життя, спілкування, навчання склалася чи складається така сукупність (чи система) об’єктивованих у слові, більш-менш узагальнених значень, за допомогою яких вона може усвідомлювати оточення і саму себе, пізнаючи явища дійсності через їх відношення з цими знаннями” [14, с. 276].

С. Рубінштейн висунув принцип єдності свідомості та діяльності: “Формування свідомості у людини пов’язане з суспільно організованою діяльністю людей, з працею і формується на цій основі. Праця потребує усвідомлення результату праці як мети – у процесі праці свідомість і формується” [14, с. 273]. Зазначимо, що дослідник принципово відрізняє свідомість від діяльності. Єдність їх – не тотожність. Ця єдність виявляється в належності свідомості та діяльності свідомому і діючому суб’єкту. Особистість стає підставою зв’язку свідомості та діяльності, саме в особистості й особистістю цей зв’язок реалізується. Це дало змогу тлумачити свідомість по-новому: не як внутрішній світ, що його пізнає суб’єкт, а як вищий рівень організації психічної діяльності, що передбачає участь людини в контексті її зв’язків з об’єктивним світом. Ідея про те, що зв’язок людини зі світом не є прямим та безпосереднім, а відбувається як наслідок її реальних дій з об’єктами цього світу, змінила всю систему поглядів на свідомість. С. Рубінштейн розуміє свідомість як “психічну діяльність, яка перебуває в рефлексії світу і самого себе” [15, с. 280]; “первинно усвідомлене об’єктивного світу; сам психічний процес, унаслідок якого усвідомлюється об’єкт, який тим самим не є також усвідомленим” [14, с. 277]. Як

зазначає дослідник, “свідомість, як і психічне взагалі, регулює поведінку, приводить її у відповідність до потреб людей та об’єктивних умов, у яких вона відбувається. Будь-яка психічна діяльність є вираженням об’єктивної дійсності, буття та регулюванням поведінки, діяльності. Свідомість як особлива форма відображення буття – завдяки об’єктивованого в слові, суспільно виробленого знання – це одночасно і певний спосіб регулювання поведінки, діяльності, дій людей. Цей особливий спосіб виражається в цілеспрямованому характері людських дій – у можливості передбачити результат своїх дій у вигляді усвідомленої мети та спланувати дії відповідно до неї. Виникнення свідомості – виникнення свідомих дій, свідомої поведінки” [14, с. 280]. С. Рубінштейн також стверджує що “зв’язок свідомості та мови надзвичайно тісний та потрібний: без мови немає свідомості. Мова – форма свідомості людини як індивіда. Утім, не можна ототожнювати свідомість та мову, обмежувати її до функціонування мови. Правильне твердження про необхідність зв’язку мови та свідомості стає не правильним, якщо цьому зв’язку надають самодостатнього характеру, коли свідомість відокремлюють від суспільно здійснюваної діяльності людей та здобутими в ній знаннями. Тільки у цих зв’язках, а не окремо, мова отримує своє значення для свідомості” [15, с. 174].

Дослідник акцентує увагу на тому, що свідомість – передусім процес пізнання людиною навколишнього світу та самого себе. Він вважає, що основою свідомості є слово, у якому накопичуються та об’єктивуються знання і завдяки цьому людина пізнає дійсність.

За визначенням Л. Виготського, “свідомість відображається у слові, як сонце в краплі води. Слово відноситься до свідомості як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Це і є малий світ свідомості. Усвідомлене слово є мікрокосмосом людської свідомості” [3, с. 361]. Отже, слово є прямим вираженням історичної природи людської свідомості. Дослідник наголошує на тому, що перетворення думки у слово відбувається у внутрішньому мовленні. Він переконаний, що “відношення думки до слова – не річ, а передусім процес, це відношення є рухом від думки до слова і навпаки – від слова до думки” [3, с. 305]. Розуміючи слово як дію, Л. Виготський надає особливого значення його знаковій природі. Мовний знак, за Л. Виготським, спрямований не на зовнішній, а на внутрішній світ людини. Адже перш ніж людина починає оперувати словами, у неї вже є дослівний психічний зміст. Л. Виготський досліджував, як знаки мови змінюють свідомість суб’єкта, завдяки чому змінюється структура морального життя людини та її психічні функції (сприйняття, пам’ять, увага, мислення) з елементарних перетворюються у вищі. Вчений був упевнений, що свідомість людини є системою окремих процесів, і ні одна функція людської свідомості не може розвиватися ізольовано, а її розвиток залежить від місця в цій структурі. Кожній людині притаманні вищі та нижчі психічні функції, які не

протиставляються, а доповнюють одна одну. Зокрема, на його думку, у ранньому віці в центрі свідомості є сприйняття, у дошкільному – пам'ять, у шкільному – мислення. Всі інші психічні процеси розвиваються під впливом функції, що домінує в свідомості. Дослідник вважає: зрозуміти, що таке “свідомість”, можна лише завдяки мові, а перехід від однієї структури свідомості до іншої відбувається завдяки розвитку значення слова. Свідомість, як зазначає Л. Виготський, породжена суспільством, а не властива людині від народження. Тому це поняття треба пояснювати особливостями способу життя людини в світі. Проблема вивчення свідомості полягає в тому, що об'єктивно можна дослідити тільки її зовнішні вияви, тоді як внутрішні процеси (рефлексії) залишають “поза аналізом”. Ось чому свідомість – не постулат, а швидше проблема, предмет наукового психологічного дослідження.

Подальшого розвитку ідеї Л. Виготського набули в працях його учня О. Лурії, який об'єднав проблему свідомості (й абстрактного мислення) з проблемою мови. Він наголошував на вирішальній ролі мови у формуванні свідомості, зазначивши, що будова свідомості тісно пов'язана зі словом – одиницею мови. О. Лурія стверджує, що поява і розвиток свідомості нерозривно пов'язана з виникненням і розвитком мови як матеріального носія. На думку О. Лурії, підійти до проблем свідомості й абстрактного мислення можна, поєднавши цю проблему з проблемою мови, бо “мова – складна семіотична система, що розвивається; вона є специфічним і універсальним засобом об'єктивації змісту свідомості” [12, с. 320].

Думки Л. Виготського поділяв і О. Леонтьєв. Дослідник уважав, що свідомість має мовну, мовленнєву природу: “Мати свідомість – володіти мовою. Володіти мовою – володіти значенням. Значення є одиниця свідомості (мають на увазі мовне, вербальне значення). Свідомість у цьому разі постає знаковою” [11, с. 49]. О. Леонтьєв під свідомістю розумів “картину світу, яка відкривається суб'єкту, у яку включений і сам суб'єкт, його дії та стан” [9, с. 125]. Учений вважає свідомість однією з форм психіки, функції мозку і відображенням об'єктивного світу в голові людини. В характеристиці феномена свідомість О. Леонтьєв наголошує на її системності й описує психологічну структуру, а також враховує безпосередній зв'язок між свідомістю, інтелектом, мисленням та мовою. На його думку, “свідомість та мислення не просто збігаються між собою. Свідомість не можна відділити від мислення, бо свідомість не визначається мисленням – вона визначається буттям – реальним життям людини. Поняття “свідомість” не тільки об'ємніше від поняття “мислення”. Свідомість – не мислення разом зі сприйняттям, пам'яттю, вмінням, і навіть не всі ці процеси разом узяті, плюс емоційні переживання. Свідомість треба психологічно розкрити завдяки властивій їй характеристиці” [9, с. 235]. Усе це дає змогу вибудувати певну тріаду: свідомість як феномен, як вища форма відображення дійсності, мислення – як процес свідомого відображення дійсності, інтелект – як розумова здібність:

Свідомість (як феномен) -> мова як предмет;

Мислення (як процес) -> мова як процес;

Інтелект (як здібність) -> мова як здібність [6, с. 83].

Таке розуміння свідомості ще раз доводить, що завдяки їй людина відображає об'єктивний світ в ідеальній формі у вигляді думки, поняття, судження, умовиводу, наукової теорії тощо.

Ці ідеї значно поглибив М. Жинкін, який писав, що “мова – це засіб вираження думки” [5, с. 146], і висунув гіпотезу про існування у свідомості людини універсально-предметного коду (УПК). Цей код визначає правила щодо змісту висловлювання: про що говорити (предмет), що саме про нього говорити (зміст), навіщо говорити (мотив), кому адресувати, який висновок зі сказаного. УПК – мова інтелекту, базовий компонент мислення, з якого розпочинається рух від думки до слова. М. Жинкін зазначає, що код можна розуміти по-різному: “... код – це мова... Проте іноді кодом можна називати і спосіб реалізації мови” [5, с. 150]. В УПК відбувається “первинний запис” значення майбутнього вислову. Далі йде перекодування змісту з мови наочно-схемної на мову вербальну. Ось тут і відбувається те, про що образно писав Л. Виготський: думка здійснюється, утілюється в слові. Однак у слові відбувається друге народження думки, одного разу вже “народженої” в іншому знаковому втіленні – у знаках УПК, а отже, у слові думка перевтілюється.

Свідомість трактують також як “вищу, властиву тільки людині й пов’язану з мовою функцію мозку, що полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності” [19, с. 83]. Не важко помітити, що таке розуміння свідомості закріплює її вторинність щодо буття, бо виходить з антитези об’єкта – суб’єкта.

Поняття свідомість активно використовують також в аналізі мовлення. Воно має на меті “описати та проаналізувати змістовну сторону мовленнєвих процесів” [20, с. 301]. Свідомість є міждисциплінарним поняттям, яке уможливорює доступність її пізнання людьми. Е. Тарасов спробував розширити свідомість до поняття мовна свідомість:

свідомість 4 мовна свідомість

Потреба у його формуванні зумовлена тим, що в лінгвістиці змістовний бік мовних знаків описують завдяки поняттю “значення”, яке є недостатньо адекватним для опису змісту мовних одиниць у мовленнєвому процесі. Дослідник стверджує, що лінгвістичний підхід до аналізу мовних висловів не дає змоги достатньо точно описати їхній зміст. Ось чому поняття “мовна свідомість” Е. Тарасов розглядає як підхід до дослідження змістовного боку мовленнєвих процесів, альтернативний лінгвістичному підходу з його аналізом завдяки значенню. Дослідник розуміє мовну свідомість як “типове поняття міждисциплінарної дисципліни психолінгвістики: свідомість як категорія має загальнометодологічний статус, позначає вищий рівень пізнання, а також функціонує як власне методологічна категорія в загальній психології або як теоретичне поняття в психології свідомості” [20, с. 302–303]. Він також трактує “мовну свідомість” як “сукупність усіх структур свідомості, пов’язаних з мовними знаками” [21, с. 177]. Відтак у понятті “мовна свідомість” наголошено на важливості психологічного функціонування людини, акцентовано на значенні внутрішніх психологічних станів, свідомості “суб’єкта” в разі використання мови.

Зарубіжні дослідники у галузі психолінгвістики розуміють свідомість як “один з предметів, який не піддається прямому вивченню (об’єктивному дослідженню)” [29, с. 3], а також вивчають свідомість у зв’язку з мовою. Наприклад, на думку Дж. Філда, “мова – продукт людської свідомості, а отже, свідок того, у який спосіб формуються думки у людей” [26, р. 2]. Аналізуючи свідомість, Д. Тейлор зазначає: “Ми знаємо з власного досвіду, що таке свідомість: це розуміння себе та світу довкола нас, що є в основі нашого існування. Поза межами цього ми, проте, майже нічого не знаємо про

природу свідомості, і на це є причина: свідомість не можливо побачити, відчути, доторкнутися до неї” [30, р. 167].

Отже, на підставі аналізу теоретичного матеріалу можна стверджувати, що в психолінгвістиці свідомість розглядають як найвищу людську форму психіки, у сутність якої важко проникнути без мовного пояснення. Тому її (свідомість) тлумачать через мовну картину світу, яка є відображенням у мові уявлень про світ. З огляду на недостатнє висвітлення цього багатопланового феномена подальші розвідки у цьому напрямі є перспективними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Белянин В. П.* Основы психолингвистической диагностики. (Модели мира в литературе) / В. П. Белянин. – М. : Тривола, 2000. – 248 с.
2. *Верч Дж. В.* Голос разума: Социокультурный подход к опосредствованому действию / Дж. В. Верч. – М. : Тривола, 1996. – 176 с.
3. *Выготский Л. С.* Мышление и речь : собр. сочинений : в 6 т. Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 361.
4. *Горошко Е. И.* Языковое сознание: тендерная парадигма : монография / Е. И. Горошко. – М. ; Харьков : ИНЖЭЖ, 2003. – 440 с.
5. *Жинкин Н. И.* Язык – Речь – Творчество (Избранные труды) / Н. И. Жинкин. – М. : Лабиринт, 1998. – 366 с.
6. *Загнітко А. П.* Сучасні лінгвістичні теорії / А. П. Загнітко. – 2-ге вид., випр. і доп. – Донецьк : Юго-Восток Лтд, 2007. – 219 с.
7. *Залевская А. А.* Вопросы теории овладения вторым языком в психолингвистическом аспекте / А. А. Залевская. – Тверь, 1996. – С. 41–53.
8. *Зимняя И. А.* Психология обучения иностранному языку в школе / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1991. – С. 78.
9. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 167.
10. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения : в двух томах. Т. 2./ А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – С. 318.
11. *Леонтьев А. Н.* Философия психологии. Из научного наследия / А. Н. Леонтьев. – М. : Наука, 1994. – 405 с.
12. *Лурия А. Р.* Язык и сознание / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
13. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 120.
14. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
15. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – С. 280.
16. *Сахарний Л. В.* Введение в психолінгвістику / Л. В. Сахарний. – Л. : Наука, 1989. – 512 с.
17. *Серебренников Б. А.* Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 247 с.
18. *Слобин Д.* Психолінгвістика / Д. Слобин, Дж. Грин. – М. : Изд-во Прогресс, 1976. – С. 21.
19. *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1986. – С. 132.

20. *Тарасов Е. Ф.* Языковое сознание и его познавательный статус / Е. Ф. Тарасов // Проблемы психолінгвістики: Теория и эксперимент. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2001. – С. 301–310.
21. *Тарасов Е. Ф.* Методологические проблемы языкового сознания / Е. Ф. Тарасов // Тезы IX Всесоюз. симпозиума по психолінгвістике и теории коммуникации. (Москва, 30 мая – 2 июня 1988). – М. : Ин-т Языкознания АН СССР, 1988. – С. 176–177.
22. *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
23. *Bruner J.* From communication to language / J. Bruner // *Cognition*. – 1974. – Vol. 33.
24. *Caroll D. W.* Psychology of Language – 2-nd ed. / D. W. Caroll. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 512 с.
25. *Chomsky N.* Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 216 p.
26. *Field J.* Psycholinguistics: A resource book for students / J. Field. – London : Routledge, 2003. – 255 p.
27. *Miller A.* Verbal context and the recall of meaningful material / A. Miller, J. A. Selfridge // *American J. of Psychology*. – 1950. – Vol. 63. – P. 176–186.
28. *Osgood Ch. E.* Psycholinguistics. A survey of Theory and Research Problems / Osgood Ch. E., Sebeok Th. A. – Bloomington: Indiana University Press, 1954. – P. 4.
29. *Scovel T.* Psycholinguistics / T. Scovel. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – 148 p.
30. *Taylor D.* Mind / D. Taylor. – N. Y. : Simon and Schuster, 1982. – 239 p.

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2011

Прийнята до друку 19.02.2011

THE NOTION OF CONSCIOUSNESS IN PSYCHLINGUISTICS

Olha Sadlo

*The Ivan Franko National University in L'viv
(1, Universytets'ka St., L'viv, 79000)*

The article deals with the interpretation of the concept of MIND in psycholinguistics. The author considers the relationship between language and thought as the possible form of mind representation through the linguistic perspective in the present day theoretical achievements.

Key words: mind, consciousness, mind representation.

ПОНЯТИЕ “СОЗНАНИЕ” В ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ

Ольга Садло

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
(ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000)*

Рассмотрено интерпретацию понятия “сознание” в психолингвистике. Проанализировано взаимосвязь языка и сознания как одну из возможных форм объективации сознания, способ организации и выражения мысли. На основании синтеза предыдущих достижений филологической науки сделано некоторые обобщения в определении этого понятия.

Ключевые слова: сознание, языковое сознание, объективации сознания.